

כנס מחקרי חברון ויהודה

דברי הכנס

קובץ מאמרים בעקבות הכנס השני
שהתקיים בקרית ארבע-חברון ביום ז' סיון תשע"ב

עורכים: יורם אלמכיאס ומוריה פרג'ון

יעוץ מדעי: פרופ' ישראל רוזנסון

מדרשת חברון
מדרשה ללימודי ארץ ישראל ויהדות

הוצאת מדרשת חברון, קרית ארבע-חברון, תשע"ג 2013

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

אפרתה
המכללה האקדמית לחינוך

מדרשת חברון
מדרשה ללימודי ארץ ישראל ויהדות

© כל הזכויות שמורות למדרשת חברון

הוצאת מדרשת חברון, מדרשה ללימודי א"י ויהדות

ת.ד. 1631 קרית ארבע-חברון 90100

טל' 02-9961311, פקס 02-9961801

דוא"ל: midrasha@mhebron.org

עיצוב והפקה: **אשחר & ותקין**

תוכן העניינים

5	דבר העורכים
9	מאמרים: יהודה זיו
11	קרית הארבע היא חברון
16	יהודה זיו 'אפרתה' - לא 'אפרת'!
20	נעם ארנון המבנה שמעל מערת המכפלה - 'המאוזוליאום היהודי': מקורות השראה ומשמעויות רוחניות-ארכיטקטוניות
48	דביר רביב ואריה קליין הישוב היהודי במערב הר חברון בימי מרידות היהודים ברומאים לאור הממצאים ממערת טור-צפא וסביבותיה
69	זאב ה' (ז'אבו) ארליך ברכת ה'קזאזין' בחברון
86	מיכל בן יעקב על הישוב היהודי בחברון באה ה-19 ומדוע לא יישבו בו יהודים מערבים (יהודי צפון אפריקה)?
101	עצמונה וקסמן שבתאי גלוי ונסתר בפרשת רכישת הקרקעות בחברון בידי רבי חיים ישועה בג'איו בשנת 1807 ובשנת 1811
118	יורם אלמכיאס הגנה יהודית בחברון: תרפ"ט-תרצ"ו

המבנה שמעל מערת המכפלה - 'המאוזוליאום היהודי':

מקורות השראה ומשמעויות רוחניות-ארכיטקטוניות¹

נעם ארנון

מבוא

המבנה שמעל מערת המכפלה בחברון מעורר התרשמות עזה והתפעמות מעצמתו ומשלמותו הארכיטקטונית, אך גם תחושת חידה ומסתורין. המבקר המגיע למקום עומד מול חומה אדירה המתנשאת לגובה של כ- 20 מ', בנויה אבני גזית גדולות ומסותתות היטב. מה נמצא מאחורי החומה? את מה היא מקיפה? לשם מה נבנתה? מה מסתיר המבנה המרשים ומה נמצא מתחתיו? שאלות אלו נשארות כיום בלא מענה, ונותרו כחידה הן בעיני המבקרים והן בעיני רבים מחוקרי הורדוס. ואמנם לאחרונה הגדיר במפורש אחד מחוקרי הורדוס את המבנה כ'חידה'².

המבנה מעל מערת המכפלה הוא המבנה הציבורי היחיד בעולם שעומד שלם ופעיל גם כיום - לאחר יותר מ-2000 שנה;³ אך למרות זאת טרם נערך בו מחקר עדכני מקיף ומלא, ושאלות בסיסיות הנוגעות אליו עדיין פתוחות.⁴ גילוי הכניסה למערה התת-קרקעית התאפשר רק בעקבות 'מבצע' מיוחד,⁵ וקטעי ידיעות נוספים מרמזים על מערות וחללים קרקעיים מתחת למבנה, שטרם נחשפו.

1 המאמר מוקדש לזכר שלשה מו"רי וידידי, חוקרי ארץ ישראל: פרופ' אהוד נצר, ד"ר יעקב אשל ופרופ' חנן אשל, זכרם לברכה, שהיו מעורבים בהכנתו ובפרסומו בגרסתו הראשונה. עיקרו של הרעיון המרכזי המופיע במאמר נמסר כהרצאה ב'כנס מחקרי יהודה ושומרון' באוניברסיטת אריאל (לשעבר - המרכז האוניברסיטאי באריאל) בשנת תשנ"ח (2008). גרסה ראשונה של המאמר התפרסמה ב'קובץ מחקרי יהודה ושומרון' י"ח, בשנת 2009. זה היה הקובץ האחרון שהופיע בעריכתו של ד"ר יעקב אשל ז"ל, מנהל המרכז למחקר ופיתוח אזורי השומרון ובקעת הירדן, שהיה הרוח החיה מאחורי הכנסים למחקרי יו"ש. יעקב אשל נפטר במהלך עריכת הספר, ואת העריכה השלים בנו, פרופ' חנן אשל ז"ל, שעבר על המאמר והציע בו כמה שינויי עריכה. המאמר נבדק ואושר לפרסום גם בידי פרופ' אהוד נצר ז"ל, שהרשה באדיבותו להשתמש בשרטוט דגם המאוזוליאום המשוחזר מעל קבר הורדוס בהרודיון.

2 רולר, 1998, עמ' 162.

3 המבנה הידוע כמבנה הרומי השלם, הפנתאון ברומא, מאוחר ממנו בכ-150 שנה, לאחר שנשרף ונבנה מחדש בימי הדריאנוס; ברור גם כי אינו ממשיך לשמש לייעודו המקורי.

4 את התיאור המקיף האחרון של האתר פרסמו ונסאן ומקיי לפני 90 שנה, להלן: ונסאן ומקיי, 1923.

5 ארנון, תשנ"ב; ארנון, תשס"ד; ייבין, תשמ"ו.

יש אמנם דעה שלפיה "אי אפשר למצוא שימושיות בבנין בחרון";⁶ אך הגיוני להניח, והניסיון ההיסטורי מאשר, שלמבנה אכן הייתה תכלית, וכי תכנונו - הן החיצוני הן הפנימי - נועד לבטא רעיונות אדריכליים ולהשיג מטרות פונקציונליות. עובדה מאלפת היא כי תכנון המבנה ממשיך להוכיח את עצמו כנכון ויעיל זה יותר מ-2,000 שנה: המקום ממשיך לשמש אתר לתפילה, לביקורים ולהתכנסויות - כפי ששימש בכל התקופות, תחת שליטת שליטים רבים ושונים בני דתות שונות.

במאמר זה ננסה להרים, ולו חלקית, את מסך המסתורין מעל מבנה מערת המכפלה, ולדון בשאלות האלה:

לשם מה נבנה המבנה ולמה שימש? מה הוא מבטא? מה הייתה כוונת מתכנניו ובניו? האם נבנה על פי דגם כלשהו, ואם כן - איזה? מה משמעותו הרוחנית-אדריכלית? מהם עקרונות תכנונו הפנימי?

במאמר זה נעסוק בתכנונו הכולל של המתחם, בתפיסה האדריכלית העקרונית, במראהו הכולל ובתפקודו המעשי, ובצירוף השיקולים שעמדו לפני המתכנן בתהליך התכנון.

המאמר יתבסס על ההנחה שבונה המתחם הוא המלך הורדוס, לה שותפים רוב רובם של החוקרים העוסקים בתחום. הנחה זו מתבססת על שיקולים רבים, ובין השאר על העובדה כי הדמיון בין מערת המכפלה לחומות הר הבית הוא מובהק. אין ספק כי הורדוס היה מעורב בפרטי תכנון הר הבית וסגנונו, אף אם בניית החומה החיצונית הסתיימה לאחר מותו. ולכן, אף על פי שלאחרונה התפרסמו הוכחות כי חלקו הדרומי של הכותל המערבי של הר הבית נבנה כ-20 שנה אחרי ימי הורדוס,⁷ לא מצאנו כל סיבה לשנות את מסקנתנו העיקרית בדבר זיהויו של בונה מתחם מערת המכפלה.⁸

הגדרת מטרות המבנה ויעדיו

כמו לכל מפעל בנייה, מסתבר שקדמה לבנייה הגדרת הצרכים, המטרות, ההישגים והיעדים הצפויים מבניית המבנה.⁹ נוכל להניח שבין המטרות והיעדים ששאף הורדוס להשיג ממפעל בנייה זה, היו גם אלו:

6 לוי, תש"ם, 55.

7 שוקרון, תשע"ב, עמ' 16-28.

8 עיינו להרחבה: ארנון, תשנ"ה, עמ' 161-174. בדעה זו מחזיקים רוב החוקרים העוסקים בתחום, בהם: שליט, תשל"ח, עמ' 206; אבי-יונה, תשמ"ג, עמ' 185; אביגד, תשכ"ח, עמ' 30; ייבין, תשל"ד, עמ' 58; נצר, תשמ"ה, עמ' 76; בן דב, 1982, עמ' 99; צפריר (אצל ברושי, תש"ם), עמ' 36-39; כשר, 2007, עמ' 195; רולר, 1998, עמ' 107-111; ונסאן ומקיי, 1923, עמ' 162-164; נצר, 2006, עמ' 228-229. לדעה אחרת ראו: לוריא, 1978, עמ' 265 ואילך.

9 לנושא זה בהרחבה ראו ארנון, תשנ"ה.

שאיפת הורדוס לצבור תמיכה ואהדה בעיני נתיניו היהודים

בעניין זה השקיע הורדוס מחשבה ומאמצים רבים. בצד שלטון קשוח בלא פשרות - היה רצונו, כשליט הלניסטי טיפוס, להיראות כמיטיב עם העם הנתון לשליטתו, ובעיקר, כמובן, ליהודים.¹⁰

2. מיצוב מעמדו של הורדוס כבנם וכממשיכם של האבות

כבן גרים ממוצא אדומי הוטרד הורדוס כל ימיו ממוצאו הנחות. מתנגדיו אף כינוהו "הדיוט ואדומי, כלומר - יהודי למחצה".¹¹ עם זאת היותו גר ומוצאו האדומי - עם הנמנה על בניו של אברהם אבינו - אפשרו לו לחזק את מעמדו כצאצא לאבות האומה.¹²

בניית מתחם מפואר על קברי האבות, ובמיוחד על קבר אברהם, שנקרא 'אבי הגרים',¹³ הייתה עשויה לבסס את ייחוסו של המלך-הגר כממשיך דרכם של האבות, ולהעניק מעמד לגיטימי למלכותו.

3. הבלטת יכולתו וכישרונו של המלך כשליט

מגמה זו עמדה מאחורי רבים ממפעלי הבניה של הורדוס. על פי התפיסה ההלניסטית, כישרונו של שליט מוצלח מתבלט בין השאר בהקמת מבנים מונומנטליים ומרשימים - בד בבד עם היותם פונקציונליים ושימושיים.¹⁴

4. חיזוק הזיקה בין אדומאה ליהודה, ובין האדומים (לשעבר) ליהודים

חיזוק זיקה זו שירת את מטרתו של הורדוס לגשר על הבעיה שבמוצאו האדומי. הקמת מונומנט לאבות בלב 'אדומאה' היה עשוי להעלות את חברון על 'מפת התודעה' של העם היהודי, ולאחדו עם האזור ועם תושביו.¹⁵

5. חיזוק ה'לימס' ההרודיאני בדרום יהודה

הקמת המונומנט בחברון הייתה עשויה להשתלב ב'לימס' בדרום ובמזרח יהודה, שנועד להוות חיץ מול הנבטים - אויביו המושבעים של הורדוס.¹⁶ חברון שוכנת בצומת הדרכים שקשר את מרכזי השליטה ואת ירושלים עם המצודות המבוצרות בצפון הנגב. מפעל בנייה גדול עשוי להגביר את הפעילות הכלכלית,

10 שליט, תשל"ח, עמ' 230-231.

11 קדמוניות, י"ד, 403.

12 ראו כשר, 1988, עמ' 123-126; רונן, תשס"ג.

13 תנחומא לך לך ו, ועוד.

14 שליט, תשל"ח, עמ' 173; ברושי, תש"ם, עמ' 38-67.

15 נצר, 2006, עמ' 228.

16 גיחון, תשכ"ו, עמ' 205-218. ראהו מפת ה'לימס', שם בעמ' 213, בולטת חשיבות מיקומה של חברון.

האזרחית והצבאית, ולחזק את מעמד השלטון באוכלוסיית הסביבה.

הפרוגרמה - הדרישות שהוצבו למתכנן

לאחר הגדרת המטרות והיעדים, מגדיר היזם את הדרישות המוצבות לפני המתכנן - הנגזרות מהמטרות שהיזם מבקש להשיג בבניית המיזם. נוכל להניח שהורדוס או בא כוחו הציב לפני המתכנן את הדרישות האלה - או קרובות להן:

1. בניית מבנה מרשים בעצמתו - ה'נפש' - המצבה הגדולה ביותר בעולם היהודי, גדולה יותר ממצבת החשמונאים במודיעין.¹⁷ האתר נועד להותיר חוויה אישית עזה ועמוקה בלב המבקר ולהאדיר הן את זכר האבות הן את שמו של השליט-הבנאי, הן בעיני היהודים הן בעיני נכרים.
2. עם זאת על המבנה להשתלב באדריכלות העולם ההלניסטי-רומי; עליו להיות מזוהה בעיני רואיו - יהודים ונכרים - כמונומנט מפואר המתאים לציין ולפאר את קברותיהם של אבות העם היהודי.
3. על המקום להיות נגיש לקהל מבקרים או מתפללים, בהנחה הסבירה שהוא נועד לאפשר גם קיום ביקורים והתכנסויות לתפילות, עצרות וכו'.
5. ציון זכר האבות באמצעות מצבה - 'נפש', אך במניעת כניסה המונית למערת האבות עצמה.¹⁸
6. הימנעות מחציבה בסלע החיצוני הצמוד ל'שדה המכפלה' - השטח המישורי הגובל במדרגת הסלע בה נחצבה המערה. שדה זה קיבל חשיבות יתרה בהיותו מזוהה כ"שדה אשר קנה אברהם" (בראשית כג יז-כ; כה י; מט ל; נ יג).
7. פתרון בעיות פונקציונליות: בנייה על מדרון בשיפוע תלול, דרכי גישה, ניקון, אספקת מים וכד'.

17 על פי מקבים א יג כח-ל נראו שבע המצבות (ה'פירמידות') ממודיעים לירדני הים.

18 בתלמוד הבבלי (בבא בתרא נח ע"א) מסופר על רבי בנאה (סוף תקופת התנאים - תחילת תקופת האמוראים, תחילת מאה 3 לסה"נ) שנכנס ל'מערת אברהם' כדי 'לציין' - ככל הנראה למדוד או לסמן - את מקומה של המערה ואת גודלה המדויק. על פי הסיפור, שחלקו אגדי ופרטיו אינם ברורים, הוא נמנע מלהיכנס למערה הפנימית. מסתבר שבתקופה ההיא - יותר מ-200 שנה אחרי בניית המבנה, למרות שהמקום והמבנה היו מוכרים, פרטי המערה התת-קרקעית היו מסתוריים ולא ידועים; הכניסה למערה אמנם הייתה אפשרית בדרך כלשהי, אך לא הייתה דבר שבשגרה. לדעתנו הסיפור האגדי נשען על המציאות בשטח, גם אם פרטיה לא היו ידועים במלואם ונוסף לה נופך של מסתורין.

מקורות ההשפעה התרבותיים והאדריכליים

בכל תקופה שואבת האדריכלות השראה והשפעה מהדפוסים התרבותיים והרוחניים הרווחים והמקובלים, או מהדפוסים שיוזם מעוניין לקדם. עיקרון זה בלט במיוחד בתקופתו של הורדוס, אשר שאף לשלב את ממלכתו הן במערך השלטוני, הפוליטי והצבאי, הן בתרבות ובאווירה החברתית והרוחנית שהייתה מקובלת בשכבות המובילות ברומא ובארצות שלטונה.

מלכות הורדוס הייתה מבוססת על תפיסה מדינית שראתה בשילוב תרבותי, פוליטי וכלכלי של יהודה במרחב הרומי תנאי חיוני לקיומה ולרווחתה. עצמתם והיקפם של מפעלי הבנייה של הורדוס אפשרו לו להביע את עקרונותיו התרבותיים באמצעות אתרים מונומנטליים ובאמצעות החדרת נורמות שהיו מקובלות בחברה הגבוהה הרומית בתקופתו (כגון בית המרחץ המחומם).¹⁹ האדריכלות ההרודיאנית התבססה על דגמים וסגנון הלניסטי ורומאי; כהגדרת צפרייר: "הורדוס היה ראש סוכניה של תרבות רומא במזרח. בימיו יהודה אינה שייכת לעולם ההלניסטי בלבד אלא מתהווה בה תהליך של רומאיות".²⁰

עם זאת בבנייה באזורים היהודיים הקפיד הורדוס לשמור על העקרונות ההלכתיים המקודשים ליהדות. אמנם כל אופי השלטון ההרודיאני היה מנוגד לרוח היהדות ונתקל בהתנגדות מצד החכמים ושכבות רחבות בעם,²¹ אך עם זאת הורדוס הגדיר את עצמו, והוגדר על ידי סובביו, כ'מלך היהודים' (לדוגמה, זה היה התואר שנכתב על אמפורות יין שנשלחו אליו),²² וביטא זהות זו גם במפעלי הבנייה.

הורדוס הבחין היטב במאפייני התושבים במגוון אזורי ממלכתו, והתאים את אופי הבנייה לאוכלוסייה ששכנה בהם. במבנים שנבנו באזורי היהודים של ממלכתו אין סמלים אליליים, פסלים, דמויות וכיו"ב. עובדה זו, המשתקפת בממצאים הארכאולוגיים, מוצאת ביטוי מודגש גם בדברי יוסף בן מתתיהו (ההדגשות אינן במקור):

מחמת החנופה שהחניף לקיסר ורבי היכולת בין הרומאים, היה אנוס לצאת מגדר המנהגים ולשבש רבים מן החוקים (היהודיים), בייסדו ערים בנדיבות ליבו ובהקימו בהן מקדשים; אמנם לא בארץ היהודים, שכן הללו לא היו סובלים זאת, משום שאסורים לנו דברים אלה, כגון לתת כבוד לצלמים ולדמויות כדרך ההלנים, אלא הוא ביצע זאת בחוץ לארץ ובגויים סביב.²³

19 נצר, 2006, עמ' 291.

20 צפרייר, 2003, עמ' 102.

21 ראו לדוגמה, בבא בתרא ג ע"ב.

22 כותן וגייגר, תש"ן; כותן וגייגר, תשמ"ו; אם כי יצוין שבתצוגה הארכאולוגית במוזאון במצדה התואר תורגם כ'מלך יהודה'.

23 קדמוניות ט"ו 329-330.

בשל כך:

אין כל ממצא של תיאור דמויות אדם באמנות ימי בית שני בירושלים וביהודה... היה תהליך של קבלה וקליטה נרחבת של תרבות רומא, עם זאת ניכרו היטב האמצעים לשמירת העצמיות היהודית והובעה התנגדות תקיפה לאותם יסודות שהתפרשו כסכנה וכאיום על קיומה הדתי, הלאומי והתרבותי של היהדות.^{24, 25}

לסיכום: מקורות השראתה של האדריכלות ההרודיאנית הם סגנונות הבנייה ההלניסטית והרומית, בשמירת זיקה והתאמה למסורת היהודית. הורדוס העדיף את הסגנון הרומי אך שילב סגנון הלניסטי בכל מקום שהדבר נראה לו נחוץ, ולעתים יישם אף סגנון יווני טהור.²⁶

מעורבות הורדוס בתכניות הבנייה

ניתוח דמותו של הורדוס ואישיותו, וניתוח מאפייני מפעלי הבנייה הבולטים שיוזם, מביאים למסקנה כי את ההחלטות העקרוניות בשלב תכנון המבנים קיבל, קרוב לוודאי, הורדוס עצמו; כך מסיק נצר: "הורדוס עצמו היה מעורב בתכנון - הרעיון המקורי, מיקום, בחירת חומרי בנין, התכנים (פונקציות), תקצוב ועקרונות התכנון הבסיסיים (לא הפרטים)".²⁷ רבים מאתרי הבנייה ניכרת העזה ומקוריות בתכנון, המאפיינות את תכונותיו ושאפתנותו של הורדוס עצמו: "מעורבות הורדוס היתה בשלשה תחומים - בחירת מיקום האתר, קביעת תוכנו של האתר - הפרוגרמה, מטרותיו אופיו ואופן שימוש, וקביעת עקרונות בסיסיים לתכנון - דגם הבנין ואופיו האדריכלי".²⁸ בתכנונו אפשר להבחין ב"מקוריות ונועזות, עם שימושיות ופונקציונליות ותכליתיות... הדבר בולט במיוחד בצירופים שבין מונומנטים לבין בנינים תועלתיים. שילוב פונקציות שונות ומגוונות תחת קורת גג אחת הוא אחד מהישגיה של

24 צפירי, 2003, 102-103; וראו גם כשר, 1988, עמ' 186.

25 יוצא מן הכלל בעניין זה הוא הרודיון, שבו התגלו חלונות שנשקף מהם נוף כפרי הכולל גם חיות ודמויות אנושיות וכן דמויות מיתולוגיות. כן נמצאו ראשים של הדמות המיתולוגית סילנוס, על רגלי מזרקת שיש שהתגלתה בבית המרחץ בהרודיון תחתית על פי מאפייני הציורים, נצר מסיק כי האמנים הגיעו מאיטליה, ואפשר לתארך אותם במדויק לשנים 10-15 לפסה"נ, תאריך התואם את ביקורו של מרקוס אגריפה ביהודה (בשנת 15 לפסה"נ). זה היה הביקור החשוב ביותר של אישיות מן הממשל הרומי ביהודה. לדעתו, טרם בואו של מרקוס אגריפה ליהודה צוות של ציירים ומעטרים לקישוט התאטרון בהרודיון, ואולי גם מבנים אחרים (ראו נצר, תש"ע, עמ' 104-117; נצר ואחרים, 2009, עמ' 87-89; נצר, תשע"א, עמ' 30 ואילך). פרופ' סילביה רוזנברג משערת שאגריפה העניק להורדוס את מזרקת השיש. היא מסיקה, ש"מה שהורדוס נמנע מלעשות במקומות אחרים בממלכתו, על מנת לא לפגוע ברגשות היהודים, הוא התיר לעצמו בהרודיון. כאן יכול היה להתנהג כרומאי, כאיש העולם הגדול האימפריאלי, ולארח את ידידו הרומאי באוירה, בנופים ובעיטורים שנתנו לאורח הרגשה שהוא נמצא בבית, בחלק אינטגרלי של העולם הרומי". ראו רומן, 2013, עמ' 161 - 166.

26 רולר, 1998, עמ' 100; נצר, 2006, עמ' 290-291.

27 נצר, תש"ס, עמ' 124.

28 נצר, תש"ס, עמ' 42-44, וכן נצר, 2006, עמ' 295-300.

האדריכלות ההורדוסית.²⁹

מעבר למקוריות ולנועזות בתכנון, הורדוס היה אמן בשילוב סגנונות ובהתאמת דגמים הלניסטיים-רומיים למבנים שתכנן ביהודה:

הורדוס היה קשור למודלים אימפריאליים בקביעת הפרוגרמה למבנים. המקדש בירושלים נבנה בדגם רומי מובהק... הורדוס העתיק בידעין דפוס שהיה קיים במתחמים מקודשים באזורים שונים באימפריה... בכל צעדיו, שאיפותיו ומחשבותיו הורדוס ראה את עצמו כחלק אינטגרלי של העולם הרומי - הן כמשענת היציבה הבטוחה והיחידה לשלטונו והן כמקור השפעה לדפוסים חברתיים נוסף על תרבות רוחנית - המרית. מפעלי הבניה משקפים את המקובל בעולם הרומי... לעולם החיצון היה מקום של כבוד בהבאת המלך לעצם הרצון לבנות ואף הציע לו צורות ומסגרות מקובלות.³⁰

גם לדעת נצר: "הורדוס הכיר את הדגמים העיקריים בעולם ההלניסטי רומי, ושילב אותם במבנים שתכנן".³¹ נצר מסיק כי הורדוס למד במסעותיו בארצות השכנות סגנונות בנייה ועקרונות אדריכליים, ויישם אותם בבנייניו. צפרייר מציין: "הורדוס הכיר משמועה או ממראה עיניים את המתרחש ברחבי ממלכתו של אוגוסטוס; הוא קלט את חידושי האדריכלות הרומית ויישם אותם בארץ".³² גם תכנון המונומנט בהרודיון נשען על תכנית קבר אוגוסטוס ברומא.³³

אחד התחומים שבהם ניכרה השפעה תרבותית ואדריכלית חיצונית רבה על החברה היהודית, היה מנהגי הקבורה ואופי המבנים מעל הקברים, אלו שבנו השכבות הגבוהות של העם היהודי.³⁴ המבנה מעל הקבר כונה בתקופה ההיא 'נפש';³⁵ בתכנון רבים ממבני ה'נפש' ניכרה השפעה הלניסטית רבה. לדוגמה, אחד הבולטים במבנים אלו היה קבר הלני המלכה, שעליו כתב פאוסאניאס: "אני מכיר קברים נפלאים רבים ואציין שניים: זה שבהאליקרנסוס וזה בארץ העברים (אחוזת הלני המלכה)".³⁶

הורדוס העניק חשיבות רבה להנצחת נפטרים באמצעות בנייה מפוארת. הוא בנה לכבוד בני משפחתו וידידיו ולזכרם מבני פאר, מבצרים ומגדלים, כפי שמציין יוסף בן מתתיהו.³⁷ גם

29 נצר, תש"ם, עמ' 47.

30 לוי, תש"ם, עמ' 53-54; לוי, תש"ס, 58-65.

31 נצר, 2006, עמ' 291-292.

32 צפרייר, 2003, עמ' 102.

33 סגל, תשל"ד.

34 לוי, 1984, עמ' 66-67; צפרייר, 2003, עמ' 180-181.

35 אביגד, 1954.

36 על פי שטרן, אצל לוי, תש"ס, עמ' 60.

37 מלחמות א כ א ט.

'ארמון מבצר ההר' בהרודיון, מעבר לכל תפקודיו הפונקציונליים - שימש מונומנט הנצחה מפואר לאדם שהורדוס העריץ מכול - הוא עצמו.³⁸

מכל אלו אפשר להסיק שגם בשלב ההכנות להקמת המבנה מעל מערת המכפלה ניכרה מעורבותו האישית של הורדוס; הדבר היה מקובל ואף מתבקש, בהתאם לנורמות שבהן נהג. יש להניח במידה רבה של ודאות ששלב זה כלל סקירת דוגמאות, רעיונות ותקדימים מרחבי עולם ההלניסטי-רומי. בבואו לבחור בדגם למבנה מצבת הזיכרון לאבות העם היהודי, עמדו לנגד עיני הורדוס הדגמים הידועים בעולם בתחום זה והוא בחר באחד מהם כאב טיפוס לתכנון המיזם.

האם נוכל לאתר את הדגם ששימש בסיס לתכנון המבנה מעל מערת המכפלה? האם יש מסורות ארכיטקטוניות העשויות להוות מקור השראה אפשרי למונומנט בחברון?

לדעתנו התשובה חיובית; אכן אפשר לזהות את שני מקורות ההשראה מעל מערת המכפלה:

מחד גיסא - המאוזוליאום הראשון והידוע בעולם בהאליקרנסוס, ומאידך גיסא - המשכן, שעקרונות בנייתו והקמתו התוו את אופן בניית המקדש בירושלים.

המאוזוליאום הראשון בעולם

המונח 'מאוזוליאום' מציין כיום כל מבנה קבורה מונומנטלי המיועד לאישיות רמת מעלה, אך מקור המונח הוא באתר אחד - מצבת הקבר של מאזולוס השני, שמלך על ממלכת קאריה שבאסיה הקטנה במאה ה-4 לפסה"נ.

מאזולוס היה שליט מוכשר ובנאי רב עצמה. הוא בחר כבירתו בעיר האליקרנסוס (כיום - בודרום, בדרום מערב טורקיה), עקב חוסנה ונתוניה הגאוגרפיים; הוא פיתח, בנה וביצר את העיר ואת הנמל הטבעי המעולה שלה, ובנה בו נמלים למסחר ולצי המלחמה. לאחר מותו ב-353 לפסה"נ בנתה אלמנתו, ארטמיסיה, מונומנט מפואר מעל קברו, שהושלם לאחר מותה. הוא תוכנן בידי האדריכלים פיטאוס וסאטירוס, ונבנה בידי טובי האמנים והפסלים מיוון.³⁹ ה'מאוזוליאום' - המונומנט על קברו של מאזולוס בהאליקרנסוס, שנמנה על 'שבעת פלאי העולם' העתיק, 40 תואר פעמים רבות ונודע בגודלו, בעצמתו ובפארו בכל רחבי העולם ההלניסטי-רומי כדוגמה למבנה קבר מפואר. האדריכל הרומי ויטריביוס, בן המאה ה-1 לפסה"נ, מציין בספרו על האדריכלות כי בימיו היה עדיין מבנה המאוזוליאום מרשים ובעל חזק בלתי-רגיל, וקירותיו מצופים 'סטוקו' (טיח) שהוברק באופן כה מעולה עד כי דמה

38 מלחמות א כא י.

39 קורץ, 1971, עמ' 285.

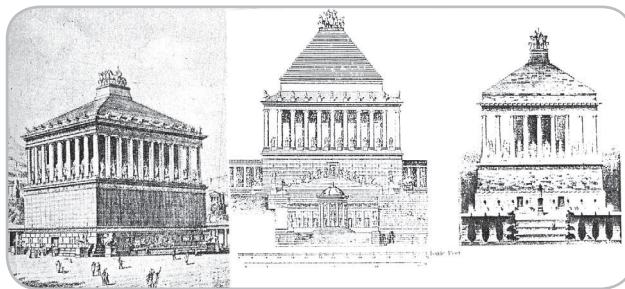
40 דינסמור, 1928.

לזכוכית. 41 יש משערים כי מאוזולוס עצמו תכנן את קברו בחייו ואף החל בבנייתו. 42 כיום המבנה הרוס לחלוטין, ונסיבות הריסתו אינן ידועות. אבניו המעוטרות שימשו לבניית מבצר סנט' פטר, שנבנה על חורבותיו בסוף ימי הביניים ובולט עד היום בנמל בודרום. 43

הודות לתיאורים הרבים בספרות הקדומה אפשר לשחזר את צורתו, אופיו ומבנהו הכללי של המאוזוליאום: הוא היה בנוי משלשה חלקים: בסיס או במה (פודיום) מסיבי, מעליו חלק מרכזי מוקף עמודים (פריסטיליום), ומעליו פירמידה מדורגת שבראשה מרכבה רתומה לארבעה סוסים. גובהו הכללי של המבנה הגיע ל-40 מ' לערך.

הפסלים הרבים שעטרו את המונומנט הוצבו בין העמודים בחלקו המרכזי. חלקי פסלים רבים ועיטורי השיש נתגלו והועברו למוזאון הבריטי בלונדון; ביניהם פסלו הענק של מאוזולוס ופסלה של אשתו ארטמיסיה. בבסיס המבנה היו מערות קבורה; ייתכן ששם נקבר המלך מאוזולוס; אם כי ייתכן גם שנקבר בחלק גבוה יותר של המבנה. 44

איור 1: שחזור המאוזוליאום בהאליקרנסוס.

א. על פי דינסמור
 ב. על פי בוהלמן
 ג. על פי מנפרד אדלר.
 על פי: Dinsmoor עמ' 154

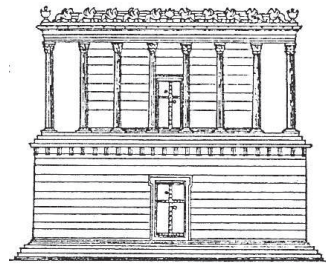
יש חיקויים רבים למאוזוליאום בהאליקרנסוס בכמה מקומות בעולם היווני והרומי. 45 העיקרון התכנוני שבהם אחיד: בסיס מסיבי ומוצק, בנוי קירות חלקים בבניית גזית מונומנטלית (לעיתים היה בבסיס פתח, אמת או מדומה); מעליו חלק מרכזי, מוקף עמודים אמתיים (חופשיים) או

41 מורגן, 1960, עמ' 53-54; רייך, 1997, עמ' 58-59, 249.
 42 אשמול, 1972.
 43 ג'פסן, 1986, עמ' 23.
 44 קורץ, 1971, עמ' 285.
 45 סגל, 1984.

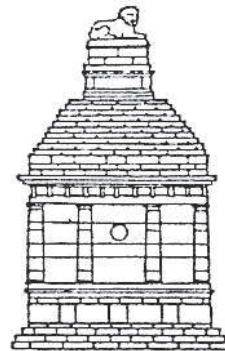
מדומים (משולבים בקיר); וחלק עליון, בדרך כלל בצורת פירמידה מרובעת או עגולה, לעתים (במבנים הגדולים) הוצבו בראשם פסלים או דמויות.

קבר נוסף הבולט בדמיונו למאוזוליאום בהאליקרנסוס, הוא הקבר בבלווי (Belevi), ליד אפסוס, המיוחס לאנטיוכוס השני (מת ב-246 לפסה"נ). ההבדל העיקרי כאן הוא בגג: במקום פירמידה נבנה כאן גג מעוטר באפריזים ובפסלי אריות מכונפים (גריפונים), סוסים ועוד. גבהו הגיע ל-25 מ' לערך.

איור 2: קבר אנטיוכוס השני בבלווי
על פי קורץ, עמ' 286

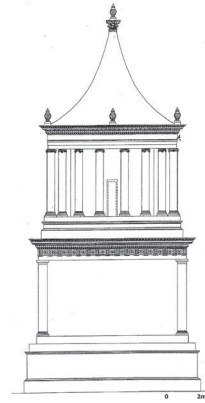
מקור צורת מבנה המאוזוליאום כנראה במאה ה-6 לפסה"נ. יש מציינים כאחד מאבות הטיפוס את 'קבר האריה' בקנידוס, שגבהו היה כ-20 מ', ובראש הפירמידה הוצב פסל אריה. במונומנט זה שונה צורת העמודים: במקום עמודים חופשיים שולבו עמודים בסגנון דורי בקירות עצמם, כיחידת חומת עמודים משולבת.

איור 3: 'קבר האריה' בקנידוס.
על פי קורץ, עמ' 283

מבני מאוזוליאיה רבים הפזורים במרחב ההלניסטי-רומי, מוכיחים כי דגם זה היה מקובל ולפיו נבנו רבים מן הקברים המונומנטליים. דגם זה מאפיין גם את קברו של הורדוס, שהתגלה בהרודיון ב-2007 בידי אהוד נצר. גם מבנה זה, שתוכנן בלא ספק בידי הורדוס עצמו, כלל את

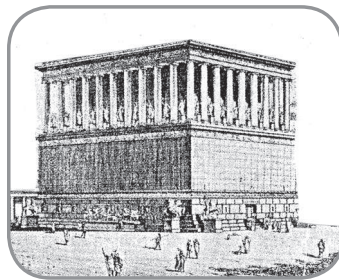
שלשת האלמנטים של המאוזוליאום - היסוד המסיבי, קומת העמודים והחרוט המפואר בראשו.

איור 4: קבר הורדוס בהרודיון - שרטוט ושחזור (השרטוט צורף לגרסתו הראשונה של המאמר באדיבותו של חוקר ההרודיון, אהוד נצר ז"ל. המקור: נצר, תשס"ו, XII)

תכנונו וסגנונו החיצוני של המבנה מעל מערת המכפלה

מראהו החיצוני ואופיו של המבנה שמעל מערת המכפלה מעיד על דמיון רב לשני חלקיו של דגם המאוזוליאום: בשני המבנים יש מסד מסיבי, בנוי כקיר גזית אחיד ובלא קישוטים או בליטות, מסד המעניק תחושת יציבות ונצחיות. מעליו מתנשא החלק המרכזי, בנוי עמודים או אומנות, המעניקים למבנה דינמיות ארכיטקטונית ויוצרים תחושה של תנועה כלפי מעלה. לדעתנו הדמיון מבסס את ההנחה כי אין כאן מקריות; יש להניח כי המתכנן ההרודיאני, בבואו לתכנן את המאוזוליאום היהודי, הביא בחשבון את הדגם הידוע של המאוזוליאום, שאב ממנו השראה אדריכלית ו'התכתב' עמו. מסתבר כי הורדוס, שכלל הנראה הכיר את המאוזוליאום כאחד המבנים המפוארים והמפורסמים של תקופתו, בחר בדגם זה כדי להדגיש את חשיבות קברי האבות - אתר ההנצחה המרכזי של העם היהודי.

איור 5: המבנה מעל מערת המכפלה וחלקו המרכזי של המאוזוליאום בהאליקרנסוס

עם זאת אפשר לציין שלשה הבדלים בולטים בין דגם המאוזוליאום הקלסי לבין המבנה שמעל מערת המכפלה:

היחס בין אורך המבנה לרוחבו: המאוזוליאום הוא ריבועי, ואילו המבנה מעל מערת המכפלה הוא מלבן שמידותיו קרובות ליחס של 1X2.

במקום העמודים החופשיים המקיפים את החלק המרכזי של המאוזוליאום המקורי וחקיייו, במבנה המכפלה העמודים משולבים בחומות המתחם ובולטים מהן (אומנות).

ההבדל העיקרי: במקום פירמידה או אלמנט ארכיטקטוני-פיסולי בחלק העליון, המבנה מעל המערה פתוח בחלקו העליון.

במבנה בחברון בולט השילוב, האופייני להורדוס, בין התרבויות ההלניסטית-רומית ובין התרבות היהודית. רעיון זה התבטא בשילוב דגם המאוזוליאום ההלניסטי עם דגם האתר היהודי הבסיסי והמוכר ביותר - דגם חצר המשכן, שהיוותה השראה גם לדגם המקדש.

המשכן ואחריו המקדש, היו מוקד התרבות, הרוח והאמנות היהודית (נראה כי בתחום זה אין הכרח לקבל את דעתו של לוי, הסובר כי "ליהודים לא היתה מסורת אדריכלית משלהם".⁴⁶ אמנם היהודים לא פיתחו אדריכלות מרשימה כמו שכניהם; אך היה להם מקור השראה אדריכלי, המתבטא בתיאורי המשכן והמקדש המפורטים מאוד בתנ"ך ובפאר שנבנה בו בית המקדש לתקופותיו. הדמיון בין המתחם שמעל מערת המכפלה לדגם חצר המשכן - בולט, כפי שיפורט להלן.

העיקרון הראשון של המשכן שיושם בדגם המבנה מעל מערת המכפלה - בניגוד לדגם המאוזוליאום, הוא בפרופורציות בין ממד האורך והרוחב. במקום הדגם הריבועי של המאוזוליאום, נבנה המבנה מעל מערת המכפלה בפרופורציות של חצר המשכן (שמות כה מ): 100X50 אמה, דהיינו - היחס קרוב ל-2:1. זה הוא היחס בהיכל מקדש שלמה - 20X40 אמה (מל"א ו יז-כ). המתכנן ההרודיאני (אולי הורדוס עצמו) בנה את המאוזוליאום היהודי בפרופורציות הקרובות לאלו - מידותיו הן 59X34 מ'. פרופורציות אלו נהגו גם במקדשים בעולם ההלניסטי-רומי: על פי ויטרוביוס, במקדשים נשמר היחס של 1:2 בין האורך והרוחב.⁴⁷

הבדל נוסף הוא בצורת העמודים. במקום העמודים הנפרדים, החופשיים, בדגם המאוזוליאום, הוקפה מערת המכפלה בחומת אומנות ונסגות, בנויה חצאי עמודים (פילסטרים), בולטים ושקועים לסירוגין. זהו רמז לחצר המשכן, שנבנתה מעמודים וביניהם קלעים (יריעות). זהו הדגם הבסיסי של חומת מערת המכפלה, ולפיו נבנתה לאחר מכן גם חומת הר הבית. החומה נראית כעמודים בולטים דרך קלעי בד; העמודים עצמם, כמובן, אינם נראים. במקום עמודים,

46 לוי, 2000, עמ' 64.

47 רייך, 1997, עמ' 68-78.

מתכנן המבנה בחברון העדיף תכנון פשוט יותר, המשווה למבנה מראה אחיד ומונוליטי, ועם זאת משדר יציבות, אצילות ודינמיות. תכנון זה פתר בעיה נוספת: בין עמודים מתבקשת הצבת פסלים, שכמובן לא היה אפשר להציב ביהודה.

איור 6:

דגם העמודים סביב חצר המשכן ;
דגם: מיכאל אוסניס, קדומים

ותכל-כל-עב-דת, משכן א' ה'ל מועד: ועשו, בני
ישראל-ככל אשר צוה יהוה את-משה, כן עשו

ונסאן מתאר פתרון זה כ'פשוט וגאוני': "המתכנן יצר מסד ומעליו ביצור מפואר, אלמנט עיקרי של המקדש. המונוטוניות התבטלה בזכות הדפנות, החתוכות בקווים חזקים ובולטים. סדר רך וחי יותר מאפיין את החומה ומבדיל אותה מהבסיס"⁴⁸.

שטיבל העלה הצעה מעניינת המסבירה את דגם ה'נסגות' - החלקים השקועים בחומת שלושת האתרים ההרודיאניים המקודשים - הר הבית, מערת המכפלה ואלוני ממרא, ובעיקר את השיפוע (האבן האלכסונית) במשקוף התחתון; לדעתו הנסגות מייצגות חלונות סמליים, המוציאים בסמליות את האור מתוך המבנה המקודש - החוצה: "החלונות האטומים... פרט ששימש פתרון אידיאלי שיצר חיץ ובכל זאת אפשר את יציאתו הסמלית של האור מן המקדש הארצי ואת האצלתו על היהודי ועל העולם כולו"⁴⁹. לדעתו אלו הם "חלונות מטאפוריים המכונים 'חלונות שקופים אטומים', אשר ביטאו את מרכזיותו של המקדש ואת הוצאת אור השכינה שבו לעולם". הרעיון מעניין ועשוי להוסיף ממד בשילוב התרבותי-אדריכלי של הדגמים ששימשו בסיס לבניית המונומנט.

עוד הבדל בין המאוזוליאום ומבנה המכפלה, שהוביל להחלטה המשמעותית ביותר בתכנון המתחם בחברון, הוא עיצוב החלק העליון: במקום פירמידה עטורת פסלים או אפריז מגולף - נשאר המונומנט מעל מערת המכפלה פתוח לשמים; אף גג לא נבנה מעל המרחב הפתוח. זהו שיא התאמת האדריכלות הקלסית לתפיסת העולם ולרוח היהודית. בעוד העולם ההלניסטי-רומי הציב כ'גולת הכותרת' של המאוזוליאום את דמותו של המלך או השליט, המוצבת כאלמנט הפיסולי המרשים בראש פירמידה מתנשאת - הרי שה'מאוזוליאום היהודי' נשאר פתוח לשמים ולמרחב האין-סופי. הגג הפתוח הפנה את מבטו וכוונותיו של המבקר והמתפלל

48 ונסאן, 1923, עמ' 40.

49 שטיבל, תשס"ח, עמ' 822.

כלפי מעלה, אל השמים, כביטוי לבשורתם של האבות ולאמונתם.⁵⁰ באמצעות פתיחת המבנה לשמים הבטיח המתכנן שמבטי המבקרים ותפילותיהם לא יופנו למטה, אל הקברים, אלא למעלה - לשמים, על פי התפיסה היהודית, שלפיה השמים מסמלים את הא-להות, תפיסה המבוטאת בפסוקים רבים במקרא; לדוגמה: "השמים שמים לה', והארץ נתן לבני אדם";⁵¹ "השקיפה ממעון קדשך, מן השמים".⁵² גם בתחום זה בולט הדמיון למשכן - לא רק למשכן המתואר בתורה, אלא גם למשכן שילה, שהיה בנוי מאבן, אך "לא היתה שם תקרה, אלא אבנים מלמטן ויריעות מלמעלן, והיא היתה מנוחה".⁵³

אם כן, מסתבר כי אלו הם מקורות ההשראה לתכנון מונומנט הקבורה היהודי הגדול ביותר בתקופתו - 'נפש' האבות: הוא מבטא את השילוב בין מונומנט הקבורה המפורסם - המאוזוליאום - עם המסורת והרוח היהודית.

ואמנם נראה שהמתכנן ההרודיאני אכן הצליח ליצור את הרושם הרצוי על המבקרים השונים בתקופות מאוחרות; הם הגדירו אותו, כמצופה, כ'מצבת זיכרון' (memoria) או כ'מאוזוליאום'. בשנת 333 בתיאורו של ה'נוסע מבורדו'⁵⁴ תואר המבנה כ-'memoria':

Inde terebinto cebron milia ii, ubi est memoria per quadrum ex lapidibus mirae pulchritudinis, in qua positi sunt abraham, isaac, iacob, sarra, "rebecca et lia

משפט זה תורגם בידי פרופ' ש' קליין כדלהלן: "מהאלה לחברון - 2 מיל, שם יש מצבה בתוך (בנין) מרובע מאבנים יפות להפליא אשר שם נקברו אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה ולאה".⁵⁵ גם בתרגום האנגלי בסדרת P.P.T.S56 תורגם המונח כ: 'memoria - monument': "Here is a monument (memoria) of square form built of stone of wonderful beauty".

במאה ה-4 הגדיר את המבנה אווסביוס, אב הכנסייה מקיסריה בספרו אונומסטיקון כ- $\mu\eta\mu\epsilon\iota\alpha$ (מצבת זיכרון). ואילו הירונימוס, אב הכנסייה מבית לחם, שוודאי הכיר היטב את המבנה בחברון, בנוסח הלטיני לאונומסטיקון מסוף המאה ה-4, כבר קרא לו, כפי שמתבקש

50 יתכן גם שהגג הפתוח נועד למנוע מהמבקרים להיטמא בטומאת מת, ולצורך כך נבנתה קומת ביניים החוצצת בין המערה ובין הקומה העליונה; אלבה, תשס"ב.

51 תהילים, קטו טז.

52 דברים כו טו.

53 זבחים, קיח ע"א.

54 Itinerarium Burdigalense, מס' 599.

55 קליין, תרצ"ד.

56 Palestine Pilgrims' Text Society, 1887, Itinerary from Bordeaux to Jerusalem p.27

מסגנונו - mausoleum.^{57,58,59}

קווי מתאר יסודיים: מידות ופרופורציות

בין הכללים היסודיים באדריכלות ההלניסטית-רומית עמדו המידות, היחסים הנכונים בין חלקי המבנה והסימטריה. האדריכל הרומי ויטרוביוס מציין את הסימטריה והגיאומטריה כאבני היסוד של התכנון.⁶⁰ המבנה מעל מערת המכפלה נבנה על פי כללי פרופורציות וסימטריה מתואמים שיצרו בניין רב הוד, מרשים בעצמתו - המצטיין עם זאת בקווים נקיים וביופי מאופק. סגנונו מעלה דמיון מובהק לחומת הר הבית ומציב את שני האתרים ההרודיאניים המונומנטליים העיקריים - הר הבית ומערת המכפלה - בנפרד ממפעלי הבנייה האחרים של הורדוס, המצטיינים בהיקף, בתעוזה, בדמיון ובעושר, אך רחוקים מאיכות הבנייה המונומנטלית ומהסימטריה המושלמת.⁶¹ בתכנון המבנה הושקעה מחשבה רבה בתחום המידות, הסימטריה וההרמוניה, ואכן השלמות האדריכלית ראויה לציון ומעוררת התפעלות עד ימינו.

מידותיהן החיצוניות של חומות המבנה מעל מערת המכפלה הן:

החומה הצפונית-מערבית - 34.01 מ'.

החומה הדרומית-מזרחית - 33.97 מ'.

החומה הצפונית-מזרחית - 59.04 מ'.

החומה הדרומית-מערבית - 59.06 מ'.

הדיוק כמעט מושלם. ההבדל בין שני קירות הרוחב מגיע ל-0.12%, ובין שני קירות האורך - 0.02%.

תוצאה רבת עניין תתגלה אם נשווה מידות אלו למידת הרגל הרומית הסטנדרטית השווה ל-0.296 מ':⁶²

57 אונומסטיקון, מהד' קלוסטרמן, Klosterman לייפציג 1904, עמ' 6-7.

58 אמנם בהוצאה החדשה של האנומסטיקון, Notley-Safrai, p. 7, התרגום הוא "tomb" - קבר, אך תרגום זה אינו מדויק.

59 במפת מידבא יש שני מבנים משני צדיו של העץ המגלם את אשל אברהם, ומעליהם הכתובת 'ארבע, היא גם האלה, אלוני ממרא'. ככל הנראה אחד המבנים מתאר את המבנה מעל מערת המכפלה, אך המפה מקוטעת בנקודה זו, ואי-אפשר להגדיר בדיוק את המבנה מעל המערה. דיון במפה ובמקורות נוספים מהתקופה הביזאנטית יתקיים אי"ה במקום אחר.

60 רייך, 1997, 26-31.

61 האתר השלישי שבו אבני הבניין דומות לשני אתרים אלו הוא 'אלוני ממרא', אך רמת תכנונו ובנייתו נמוכים בהרבה. מגן, תשנ"א ומקורות שם.

62 על פי פרני, 1978, עמ' 384.

	במטרים	ברגל רומית ⁶³	מידות שלמות ברגל רומית	סטייה
ממוצע האורך	59.1	199.5	200	0.3%
ממוצע הרוחב	34.0	114.8	115	0.2%

הפרופורציות

השוואת מידות האורך והרוחב מעלה יחס משמעותי:

ברגל רומית:	במטרים:
200	59.05
$1.727 = \frac{200}{115}$	$1.739 = \frac{33.99}{19.55}$
115	33.99

שתי תוצאות אלו כמעט שוות - $\sqrt[3]{1.732} = 1.193$. יחס זה נקבע כיחס המועדף בין קירות האורך והרוחב מטעמי אסתטיקה והרמוניה. יחס קרוב הוא היחס בין רוחב האומנות (הפילסטרים) והרווח שביניהם: $7/4$.⁶⁴ אורך אלכסון הבניין הוא פי שניים מרחבו, והזווית בין האלכסון לאורך היא 30 מעלות.⁶⁵ גובה האומנות הוא 8.5 מ', וזהו גם גובהה הטיפוסי של הקומה הראשונה בצד הדרומי - חזית הבניין. גובה הבניין הוא כ-17 מ', מידה השווה בדיוק לחצי הרוחב.⁶⁶

התכנון הפנימי

עקרונות התכנון הפנימי:

בין ההגדרות וההחלטות העקרוניות שהיה על המתכנן לקבל בטרם ניגש לתכנון המפורט היו כמובן גם החלטות אשר לשימוש במבנה: מה יהיה השימוש בו? מה יעשו בו המבקרים? האם תאופשר כניסה למערת הקבורה עצמה? אם כן - למי וכיצד? אם לא - איזה 'תחליף' או יעד אחר לביקור יינתן למבקרים? שאלה נוספת וחשובה לא פחות היא האם יתקיים במקום 'פולחן' כלשהו?

⁶³ ג'ייקובסון, 1981, עמ' 74-76; חן, 1980; ונסאן, 1923, עמ' 108. יש גם דעה אחרת, ולפיה הרגל הרומית שווה 0.31 מ'. ראו בפרני, 1978, עמ' 384 וכן אבל, 1926, עמ' 282-288. לפי אמת מידה זו, החומות החיצוניות הן בנות 190.5 רגל (= 190, בסטייה של 0.3%), ו-119.6 רגל (= 120, בסטייה של 0.4%). אנו מעדיפים את אמת המידה של 1 רגל = 0.296 מ', כיוון שלפיה המרחקים בין המצבות הם 40-70 רגל במדויק. בהר הבית תתאים כנראה יותר הרגל הגדולה, ושתי אמות המידה היו נהוגות בו בזמן, כפי שמושתמע גם מהמשנה, כלים יז ט.

⁶⁴ חן, 1987.

⁶⁵ מיכלסון, 2006.

⁶⁶ מיכלסון, 2006.

המתכנן אכן ענה לכל השאלות הללו והציב עקרונות תכנון העומדים בתקפם עד היום, בהצלחה יוצאת דופן. למרות כל המשברים, התהפוכות והשנויים הרוחניים, התרבותיים, המדיניים והצבאיים שפקדו את הארץ, ולמרות השינויים שעברו גם על המבנה עצמו, המקום ממשיך לשמש את יעדיו המקוריים, כאתר זיכרון, הנצחה, טקסים, ביקורים ותפילות, גם אחרי 2,000 שנה.

החלטה עקרונית ראשונה הייתה כי הקהל יוזמן להיכנס למתחם. אמנם לאחרונה הובעה דעה ולפיה המבנה כולו היה סגור למבקרים,⁶⁷ אך לדעתנו אין לקבלה. עיבוד הקירות הפנימיים והריצוף מעולה, ובלתי-הגיוני להניח שהמבנה נועד להיאטם לנצח.⁶⁸

מאידך יש להניח כי המתכנן רצה למנוע כל אפשרות של הפיכת המקום למתחרה למקדש, והפיכת האבות עצמם למושא של פולחן והערצה עד כדי עבודה זרה.⁶⁹

לכן ננקט פתרון תכנוני מקורי ויוצא דופן: המבנה המרשים כל כך מבחוץ הוא למעשה, מבפנים, חצר בלבד. לאחר שהמבקר התרשם מעצמת המבנה ומהדרו החיצוני, הוא נכנס לפתח רחב בתחתית החומה, עלה בגרם מדרגות פנימי למפלס העליון - והגיע לחצר פתוחה. במקום אין כל מבנה, היכל או דביר, ואין אפילו גג מעל החומה. מה שראה המבקר בחצר רחבת הידיים, המוקפת חומות גבוהות - הוא שש מצבות, סדורות בשלושה זוגות (המצבות הן חלק מהמבנה המקורי מתקופת הורדוס. מיקומן מתייחס אל החומה החיצונית ויוצר שלמות סימטרית. כיום בלתי-אפשרי להבחין בסדר הסימטרי עקב הבנייה המאוחרת מהתקופה הצלבנית ומבניית הממלוכים שיצרה חלוקה פנימית אחרת; וראו להלן).

המתכנן מנע כניסה למערת הקבורה עצמה; הכניסה אליה הייתה אפשרית אך מוסתרת, צרה וקשה, ולא נועדה לקהל הרחב אלא למעטים, לעתים נדירות.⁷⁰ כאז כן עתה, הקומה השנייה היא קומת ההתכנסות, הטקסים, התפילה וההתייחדות עם זכר האבות.

כתחליף לכניסה לביקור או תפילה במערה הוצבו בחצר במפלס העליון שש מצבות שאליהן היה אפשר להתקרב, ואשר נועדו לסמל את שלושת הזוגות שנקברו במערה: אברהם ושרה, יצחק ורבקה, ויעקב ולאה.⁷¹

המתכנן יכול כמובן להציב מונומנט מרכזי אחד - 'נפש' - מעל המערה שבה הוטמנו האבות. אך כך היה מודגש רק אברהם, ואילו שאר האבות והאימהות היו נותרים בצל. מצבה מרכזית

67 מגן, 2008, עמ' 72.

68 ראו גם נצר, 2006, עמ' 229 הערה 28.

69 השוו: "מפני מה ביקש יעקב אבינו שלא יקבר במצרים? שלא יעשו אותו עבודת כוכבים" ב"ר ויחי צ"ו.

70 ארנון, תשנ"ב; ארנון, תשס"ד; ייבין, תשמ"ו.

71 המתכנן ההרודיאני לא התייחס לאגדה על קבורת אדם וחווה במערה (עירונין נג ע"א; סוטה יג ע"א; ב"ב נח ע"א. בר"ד ד'; פדר"א כ; פדר"א לו; מדרש הגדול לבר' כג ו), ייתכן גם שלא הכירה כלל.

אחת הייתה עלולה גם ליצור דמיון מסוים למקדש אלילי או קיסרי, אשר המונומנט המרכזי בו הוא פסל האליל או הקיסר. לכן הציב המתכנן לכל אחד מהאבות ומהאימהות 'נפש' מיוחדת, שלידה היה אפשר לעמד, להתפלל או לקיים מנהגים מיוחדים. כך זכו המבקרים לתחושה חווייתית ובלתי-אמצעית של מעין 'מפגש' עם כל אחד מהאבות ומהאימהות, ועם מקומם ואישיותם הייחודית. תפילה ליד מצבות הזכרון יוצרת תחושה של "תפילה עם האבות" מול ה'.

מצבות אלו מוזכרות כבר אצל יוספוס, המתאר את המקום:

ὄν καὶ τὰ μνημεῖα μέχρι νῦν ἐν τῇδε τῇ πολίχνῃ δείκνυται, πάνυ καλῆς μαρμάρου καὶ φιλοτίμως εἰργασμένα

מתרגם שמחוני: "וגם מצבות קברותיהם נראות בעיר הזאת עד היום הזה, והן עשויות שיש יפה לכבוד ולתפארת".⁷² אך התרגום המדויק יותר למילה μνημεῖα אינו 'מצבות קבר' אלא 'מצבות זיכרון' (memorial). בתרגום החדש לספר מלחמת היהודים השמיטה אולמן את המילה 'קברותיהם' ותרגמה מונח זה כדלהלן: "עד היום מראים בעיר קטנה זו את המצבות, העשויות שיש מרהיב ביופיו, מלאכת מחשבת".⁷³

סידור המצבות:

כפי שהוברר לעיל, המתכנן החליט להציב בתוך המתחם שש מצבות זיכרון לזכר שלשת האבות ושלוש האימהות. נקודת המוצא להבנת סידורן הפנימי של המצבות היא מקומה של המערה התת-קרקעית. מערה זו התגלתה בשנת 1981 בידי קבוצת מדריכים מ'מדרשת חברון'.⁷⁴ לאחר מכן נבדקה המערה גם בידי ד"ר זאב ייבין.⁷⁵ גילויים אלו הוכיחו שהמערה התת-קרקעית אכן נמצאת מתחת המצבה המרכזית (המכונה 'ציון אברהם'), עובדה שאינה יכול להיות מקרית. המבנה נבנה כשמרכזו מעל המערה, ובנקודה זאת - במרכז המבנה - הוקמה המצבה המרכזית. משני צדיה, במרחקים שווים, הוקמו שתי מצבות נוספות. מול שורת מצבות זו הוצבה שורה מקבילה. כך נוצר סידור סימטרי של שש המצבות (כיום אי-אפשר להבחין בסידור הסימטרי, עקב חלוקת המבנה באמצעות קירות מאוחרים). המצבות יוצרות מבנה גאומטרי מושלם: אלכסונים העוברים מפינות המתחם אל הפינות שמולן - מקבילים לאלכסונים שעוברים דרך המצבות, ומחלקים כל אחת מזוויות המתחם לשני חלקים - של 60 ושל 30 מעלות.

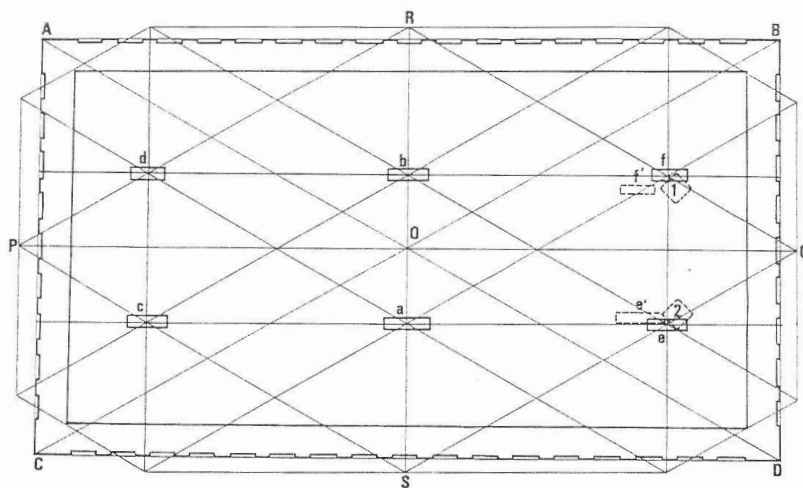
72 יוספוס, מלחמת היהודים ד ט ז, עמ' 532-533, בתרגום שמחוני.

73 תולדות מלחמת היהודים ברומאים בתרגום ל' אולמן, ירושלים, 2009, עמ' 421. דיון רחב על תיאור חברון בכתבי יוסף בן מתתיהו ראו ארנון, תשנ"ה.

74 ראו: נעם ארנון: "נכנסנו למערת המכפלה",

<http://www.machpela.com/content.asp?pageid=175>

75 "המערכת התת קרקעית של מערת המכפלה", בתוך: ישראל עם וארץ - שנתון מוזיאון הארץ ב-ג (1986), עמ' 62-53.

איור 7: החצר הפנימית וציוני הזיכרון של האבות והאימהות (Jacobson, 1981 p.75)

התכנון הפנימי של מערת המכפלה מהווה הדגמה מוחשית לכלל שקבע ויטרוביוס: "הגיאומטריה היא מדע שימושי ביותר באדריכלות, ובעיקר היא מלמדת אותנו את השימוש בחישוב ובמחוגה, בה אנו רוכשים מיומנות מיוחדת בתכנון מבנים".⁷⁶ באמצעות שימוש במחוגה קל ליצור זוויות של 60 מעלות.^{77, 78}

המרחק בין המצבות מקבל משמעות באמצעות שימוש באמת המידה של הרגל הרומית (1 רגל=0.296 מ'):

המרחק בין המצבות	מידה במטר	מידה ב'רגל'	מידה ב'רגליים'	סטייה
אורך	20.7	70	70	0%
רוחב	11.9	40.2	40	0.5%

⁷⁶ רייך, 1997, עמ' 24.

⁷⁷ ג'ייקובסון, 1981, עמ' 86.

⁷⁸ מיקומן הנוכחי של מצבות יצחק ורבקה חורג מעט מהסימטריה המושלמת של הארגון הפנימי של המתחם. ואמנם כבר עמד ונסאן, 1923, עמ' 77, על כי מיקומן הנוכחי של מצבות אלו שונה עם בניית הכנסייה (כיום 'אולם יצחק'), וכי המיקום המקורי מתאים בדיוק לשלמות ההרמונית של המתחם.

גם כאן הושג דיוק יוצא דופן בתכנון ובביצוע; הסטייה מזערית ומוכיחה כי בנאי המתחם היו מומחים במדידות ובבניה מדויקת באיכות מעולה.

השמות המיוחסים למצבות:

המצבות מצויות כיום בחדרים מאוחרים שנבנו בתקופה הממלוכית ומסומנות כיום בשילוט המייחס כל אחת מן המצבות לאחד האבות או האימהות. האם אפשר לשייך שמות אלו לסידור המקורי של המצבות?

ככל הנראה סידור זה של המצבות הוא אכן מקורי, וייחוס שמות המצבות לאבות נקבע כבר בזמן בניית המבנה.

רמז לסידור זה מובא בתלמוד הירושלמי, המתייחס לסדר ההסבה והישיבה בסעודה:

תני: סדר הסב - בזמן שהן שתי מיטות, הגדול שבהן עולה ומסב בראש העליונה, והשני לו למטה ממנו. בזמן שהן שלש מיטות - הגדול שבהן עולה ומיסב בראש האמצעית, והשני לו למעלה, והשלישי לו למטה הימנו, וכן מסדירין והולכין.⁷⁹

הנוהג היה שהגדול והמכובד במסובים יסב באמצע, והבאים בסדר החשיבות - משני צדיו. על כלל זה מעיר האמורא רב שמואל בר רב יצחק (תחילת המאה ה-4): "אבות - דרך היסב הן קבורין".⁸⁰ דהיינו סדר המצבות המוכר לנו כיום הוא שהיה מוכר, קרוב לוודאי, לאמוראי ארץ ישראל: אברהם באמצע, יצחק לימינו ויעקב לשמאלו. מכאן שלפני חלוקת המבנה ובניית הכניסה היו המצבות מסודרות בסימטריה בחצר הקטורה, והשמות הסמליים יוחסו להן כפי המוכר כיום.

אך על קביעה זו יש לשאול: ההסבה המקובלת היא על צד שמאל; דהיינו על פי המקור התלמודי, העומד מול ציון אברהם צפוי לראות מימינו את ציון יצחק, ומשמאלו את ציון יעקב; אך הנכנס כיום לתחומי הבניין ועומד מול ציון אברהם, ימצא דווקא את יעקב לימינו - ממערב, ואת יצחק לשמאלו - ממזרח.

התשובה לשאלה זו תלויה באיתור מקום הכניסה המקורית למבנה. המקום האפשרי היחיד למיקום שער הכניסה המקורי הוא הפינה הדרומית-מערבית, בצדה הדרומי של החומה.⁸¹ הכניסה דומה לכניסה הדרומית של הר הבית דרך 'שערי חולדה'. המבקרים נכנסו דרך שער בקומת הקרקע, וממנו עלו דרך גרם מדרגות פנימי לקומה העליונה. המתכנן העדיף שלא

79 ירושלמי תענית פ"ד ה"ב (כ' ע"ב), ובבלי, ברכות מו ע"ב.

80 ירושלמי תענית פ"ד ה"ב (כ' ע"ב).

81 הצעה זו העלה לראשונה קפטן קונדר, 2881. גם ונסאן ומקיי תמכו בה, 3291, עמ' 55-65, וראו גם ארליך, תשנ"ה.

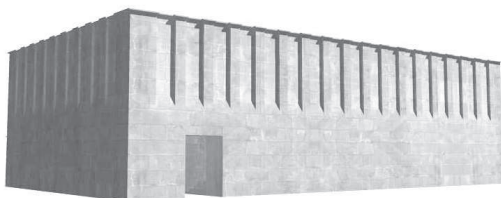
לקבוע את הכניסה בחומה העליונה, משלוש סיבות:
 למנוע פגיעה בהרמוניה ובשלמות חומת האומנות בקומה העליונה.
 להקל על הבאים מכיוון העיר.
 להגביר את התרשמות המבקר, הן כשניצב בתחתית קיר הגזית הענקי הן כשיצא מגרם
 המדרגות החשוך אל הרחבה הענקית והמוארת בקומה העליונה.

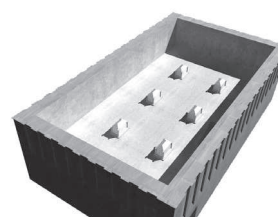
איור 8: המבנה המקורי והפתח המשוער בפנינה הדרומית-מערבית של החומה הדרומית

הפתח המקורי סגור ומכוסה כיום לחלוטין. מבחוץ הוצמד לחומה במאה ה-13 לסה"נ מבנה מוסלמי המכונה 'קבר יוסף'; ומבפנים נסתם פתח היציאה של גרם המדרגות וכוסה בריצוף מאוחר; וזהו המקום היחידי במבנה שכוסה בו הריצוף המקורי ברצפה מאוחרת. ייתכן כי פתח זה היה עדיין פתוח במלחמת העולם הראשונה; קולונל ריצ'רד מיינרצאהגן, קצין המודיעין של כוחות גנרל אלנבי, שנכנס לחברון ב-1918, מתאר פתח וגרם מדרגות מאחורי ציון אברהם.⁸²

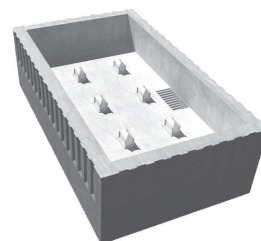
על בסיס הנחה זו, תתבהר השאלה אשר למיקום המצבות: פתח היציאה מגרם המדרגות אל המפלס העליון היה בין החומה למצבת אברהם; כשהגיע המבקר למפלס זה ופנה שמאלה לכיוון מרכז המתחם - ראה מולו את ציון אברהם; לימינו, 'למעלה הימנו' - ראה את ציון יצחק, ולשמאלו, 'למטה הימנו' - את ציון יעקב, בדיוק לפי התיאור בתלמוד הירושלמי.

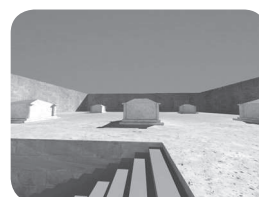
איור 9 (א-ד):
 המבנה המקורי מעל מערת המכפלה
 (מודל ממוחשב - שמעיה מושניק)
 א. מבט מהפנינה הדרומית-מערבית.

ב. מבט מלמעלה, מכיוון מדרום-מערב.

ג. מבט מהפינה הצפונית-מערבית (שימו לב ליציאת גרם המדרגות במפלס העליון).

ד. מבט מפתח היציאה בקומה העליונה: ממול - מצבת אברהם, מימין - מצבת יצחק, משמאל - מצבת יעקב.

מתי נבנה המבנה במערת המכפלה?

אפשר להציע תאריך משוער שבו הוקם המבנה מעל מערת המכפלה. נצר מפרט את סדר בניית המבנים העיקריים של הורדוס:⁸³ המיזם הראשון היה מצודת האנטוניה (37-35 לפסה"נ) ובמקביל נבנו סדרת המבצרים - אלכסנדריון, מצדה, קיפרוס, קרנטל, מכזור, חשבון, הורקניה ויריחו; בשלב השני נבנו התאטרון וההיפודרום בירושלים (31-28 לפסה"נ) ושלושת המגדלים - היפיקוס, פצאל ומרים; אחריהם נבנו הארמון במצדה והעיר סבסטיה. המיזם הבא לדעתו הוא הארמון המרכזי בירושלים (27-24 לפסה"נ) והרודיון (24-22 לפסה"נ).

בשלב הזה, עם ביסוס שלטונו ומעמדו המדיני והכלכלי, החל הורדוס בשני המיזמים הגדולים ביותר, שהתנהלו במקביל - נמל קיסריה ואחריו הר הבית: נמל קיסריה בשנים 22-10 לפסה"נ

83 נצר, תשנ"ז, עמ' 143-150.

והר הבית ב-20-11 לפסה"נ. בית המקדש עצמו נבנה במהירות יחסית - בתוך כשנה וחצי, בשנים 20-18 לפסה"נ, אך הר הבית המשיך להיבנות זמן רב לאחר מכן.

ברשימה זו נפקד מקומו של מיזם מערת המכפלה (על הסיבות לאי-הכללת מתחם מערת המכפלה ברשימות מפעלות הורדוס בכתבי יוספוס עמדנו במאמר נפרד.⁸⁴ מאז 'סובל' האתר מחוסר התייחסות מספקת ואף מהתעלמות מוחלטת של כל חוקרי תולדות הורדוס). לדעתנו המבנה מעל מערת המכפלה נבנה בשנים 24-22 לפסה"נ, במקביל לבניית ההרודיון, לפני התחלת הבניה בהר הבית. על פי השערותנו, במערת המכפלה תורגלו טכניקות ושיטות בנייה שישמשו לאחר מכן בקנה מידה גדול הרבה יותר, בהר הבית:

התאמת הטופוגרפיה - חציבה ופילוס בחלק העליון (הצפוני) של ההר.

בניית קמרונות וקירות תמך בחלק הנמוך של ההר, שנועדו לשאת עליהם את רצפת המבנה ואת חומות המתחם.

תרגול הטכניקה של סיתות מדויק, הסעה והנחה של נדבכי אבן גדולים במשקל עשרות טונות.

להערכתנו במערת המכפלה תורגלו שיטות הבנייה הייחודיות בקנה מידה קטן, כהכנה לבניית המיזם הגדול - הר הבית. ניהול מיזם ההרודיון מדרום לירושלים אפשר לנהל בקלות יחסית מיזם נוסף בקרבת מקום - בחברון (דיון מפורט על הטכניקה ועל אופן בניית המבנה יתקיים בנפרד).

איור 10: המוני מבקרים במבנה מעל מערת המכפלה, 2000 שנה אחר בנייתו

סיכום

במאמר זה ניסינו להרים - לפחות חלקית - את מסך המסתורין מעל מבנה מערת המכפלה, ליצור בסיס להבנת השיקולים וההיגיון שבתכנון האתר ולאתר את הדגם הבסיסי ששימש

מודל לבניית המונומנט הייחודי בחברון. מסקנתנו היא שה'מאוזוליאום היהודי' שאב השראה רעיונית מהמאוזוליאום הקלסי בהאליקרנסוס; אך בניגוד אליו ניצב ה'מאוזוליאום היהודי' על מכוננו, רב עצמה ורושם, כאתר פעיל, עד היום הזה. ניתוח אדריכלי חושף את הדמיון לדגם זה ולחצר המשכן, ואת עיקרון השילוב התרבותי שמאחוריהם.

סידור המצבות במתחם מושלם מבחינה תכנונית, הולם מבחינה רעיונית ואף מוצא ביטוי במקורות היסטוריים. השערת מקומו של הפתח, הגיונית ככל שתהיה, עדיין מצפה להוכחה שאנו מקווים שתמצא שבקרוב.

ביבליוגרפיה

- אבי-יונה, תשמ"ג מ' אבי-יונה, ההיסטוריה של עם ישראל - בתקופת בית הורדוס, תל אביב, תשמ"ג.
- אביגד, 1954 נ' אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון, ירושלים, 1954.
- אביגד, תשכ"ח נ' אביגד, "אמנות הבנייה בירושלים בימי הבית השני", קדמוניות א (תשכ"ח) עמ' 28-36.
- אבל, 1926 אונומסטיקון, מהד' קלוסטרמן, לייפציג, 1904.
- F.M. Abel, "Inscription Grecque de L'aqueduc de Jerusalem", *RB* 35, 1926, pp. 282-288.
- אלבה, תשס"ב ע' אלבה, טהרת שדה המכפלה - בירור בדיני קברים, טומאתם וטהרתם, קריית ארבע, תשס"ב.
- ארליך, תשנ"ה ז"ח ארליך, "חדרו של מיינרצהאגן - בראש גרם המדרגות", בתוך: פרקים בנחלת יהודה, תשנ"ה, עמ' 214-228.
- ארנון, תשנ"ב נ' ארנון, "המערות מתקופת האבות במערת המכפלה", בתוך: נקרות צורים 18 (תשנ"ב), עמ' 27-36.
- ארנון, תשנ"ה₁ נ' ארנון, "מיהו בונה המתחם מעל מערת המכפלה", בתוך: פרקים בנחלת יהודה (עריכה: ז"ח ארליך), תשנ"ה, עמ' 161-174.
- ארנון, תשנ"ה₂ נ' ארנון, "מערת המכפלה בתיאורים ובמסורות ממי בית שני", בתוך: פרקים בנחלת יהודה (עריכה: ז"ח ארליך), תשנ"ה, עמ' 201-213.
- נעם ארנון, "נכנסנו למערת המכפלה", תשס"ד:
- <http://www.machpela.com/content.asp?pageid=175>

- ארנון, 2006 נ' ארנון, מערת המכפלה- שרשי העם היהודי, חברון, 2006.
- אשמול, 1972 B. Ashmole, "The Tomb of Mausolos", in: *Architect and Sculptor in Classical Greece*, New York, 1972.
- בן דב, 1982 מ' בן דב, חפירות הר הבית, ירושלים, 1982.
- ברושי, 1985 מ' ברושי, "כלכלתה של ארץ ישראל בתקופת הורדוס", עידן 5 (1985) עמ' 11-20.
- ברושי, תש"ם מ' ברושי, "מפעלי הבניה של הורדוס - צורכי הממלכה או צורך אישי", דיון חוקרים בהשתתפות א' נצר, י' לוי, מ' ברושי, י' צפירי, קתדרה 15 (תש"ם), עמ' 6-38.
- ברסלבי, 1978 י' ברסלבי, "לקדמותם של אתרי המצבות במערת המכפלה", בתוך: ספר חברון (עריכה: ע' אבישר), 1978, עמ' 276 ואילך.
- גונן, תשמ"ה ר' גונן, "על קברים עתיקים ומקומות קדושים - מערת המכפלה והר הבית", קתדרה 34 (תשמ"ה) עמ' 7-8.
- גיחון, תשכ"ז מ' גיחון, "אדום - אידומיאה והלימס ההרודיאני", בתוך: דורון, תשכ"ז, עמ' 205-218.
- ג'ייקובסון, 1981 D. Jacobson, "The Plan of The Ancient Haram el Khalil in Hebron", *P.E.Q.* 113 (1981) PP.73 ff.
- ג'פסן, 1986 K. Jeppesen, *The Maussolleion at Halikarnassos*, 1986, p.23.
- דינסמור, 1928 W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, London, 1928.
- ונסאן ומקיי, 1923 L.H. Vincent and E.J.H Mackay, *Hebron, Le Haram el Khalil*, Paris, 1923, pp. 107-114.
- חן, 1980 D. Chen, "The Tombs of the Patriarches in Hebron, Judea: The design of the Peribolos", *Z.I.V* 9 (1980), pp. 450-453.
- חן, 1987 D. Chen, "Measuring the Cave of Abraham in Hebron", *Liber Annus* 37 (1987), pp.291-294.
- ייבין, תשל"ד ז' ייבין, "הערה לגבי המבנה של מערת המכפלה", עתיקות ז (תשל"ד), עמ' 58-60.

- ז' ייבין, "המערכת התת קרקעית של מערת המכפלה", בתוך: ישראל עם וארץ תשמ"ו-ה- (תשמ"ה-תשמ"ו), עמ' 53-62.
- ז' ייבין, "מערת המכפלה-סקירה כללית", בתוך: פרקים בנחלת יהודה (עריכה: ז"ח ארליך), תשמ"ה, עמ' 141-160.
- ח' כותן וי' גייגר, "יין להורדוס המלך", קתדרה 53 (תש"ן), עמ' 3-12.
- ח' כותן וי' גייגר, "הורדוס מלך היהודים' על אמפורות יין", בתוך: סיפורה של מצדה - גילויים מן החפירות (עריכה: ג' הורביץ), תשמ"ו, עמ' 80.
- א' כשר, אדום, ערב וישראל, יהודים ועממי הספר בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים, 1988.
- א' כשר ואליעזר ויטצום, הורדוס - מלך רודף ורדוף, ירושלים וחיפה, 2007.
- י' לוי, יהדות ויוונות בעת העתיקה - עימות או מיזוג, ירושלים, תש"ס.
- י' לוי, "התרבות החמרית בירושלים ההרודיאנית", בתוך: ההיסטוריה של ארץ ישראל כרך ד': התק' הרומית-ביזאנטית (עריכה: מ' שטרן), ירושלים, 1984, עמ' 66-67.
- ב' לוריא, "הבנין שמעל מערת המכפלה וזמנו", בתוך: ספר חברון (עריכה: עודד אבישר), 1978, עמ' 265.
- י' מגן, "אלוני ממרא - אתר פולחן מימי הורדוס", קדמוניות, 93-94 (תשנ"א), עמ' 52.
- Y. Magen, "The cave of Machpelah in the second temple period", *Judea and Samaria: researches and discoveries*, Judea and Samaria Publications, Staff Officer of Archaeology, Civil Administration for Judea and Samaria: Israel Antiquities Authority, Jerusalem, 2008, pp. 59-94.
- Y. Magen, "Elonei Mamre – a cultic site from the reign Herod", *op. cit.* 2008, pp. 95-114.
- Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*, translated by M.H. Morgan, New York 1960, pp.53-54.
- N. Miller, "Patriarchal Burial Site Explored for First Time in 700 Years", *B.A.R.* May-June 1985.

- R.S. Notley and Z. Safrai, Eusebius, *Onomasticon*, Boston, 2005. **נוטלי וספראי, 2005**
- א' נצר, "המלך הבנאי", בתוך: המלך הורדוס ותקופתו (עריכה: מ' נאור), ירושלים, 2003, עמ' 58-82. **נצר, 2003**
- א' נצר, "התפתחות מפעלי הבניה של הורדוס", בתוך: אריאל 120 (תשנ"ז), עמ' 143-150. **נצר, תשנ"ז**
- הגדול, ירושלים, תש"ס, עמ' 124. א' נצר, ארמונות החשמונאים והורדוס **נצר, תש"ס**
- א' נצר, "תכנון הר הבית בידי הורדוס", בתוך: מחקרי יו"ש (עריכה: י' אשל), אריאל, תשס"ו, עמ' 59-69. **נצר, תשס"ו**
- E. Netzer, *The Architecture of Herod, the Great Builder*, Tubingen, Germany, 2006. **נצר, 2006**
- א' סגל, "הרודיון והמאוזוליאום של אוגוסטוס", קדמוניות 25-26 (תשל"ד), עמ' 46-49. **סגל, תשל"ד**
- א' סגל, "אדריכלות מונומנטאלית בארץ ישראל בתקופה ההרודיאנית ומקבילותיה באימפריום הרומי", בתוך: אדריכלות מונומנטאלית בירושלים (עריכה: א' אחימאיר), ירושלים, 1984, עמ' 11-32. **סגל, 1984**
- ז' ספראי, "תיאורי א"י בחיבוריו של יוסף בן מתתיהו", בתוך: יוסף בן מתתיהו - היסטוריון של א"י בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 91-92. **ספראי, תשמ"ג**
- ל' פלדמן, "שיטתו ההיסטוריוגרפית של יוספוס לאור תיאוריו של שאול בספר 'קדמוניות היהודים'", בתוך: אומה ותולדותיה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 117-121; **פלדמן, תשמ"ג**
- E. Fernie, *Art History* 1 (1978), p.384. **פרני, 1978**
- י' צפריר, "תרבות רומא בארץ ישראל ומפעלי הבניה של הורדוס", בתוך: וזאת ליהודה - מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה (עריכה: י' בן אריה, א' ריינר), ירושלים, 2003, עמ' 91-104. **צפריר, 2003**
- C.R. Conder, *Report on the Visit of Their Royal Highnesses Princes Albert Victor and George of Wales to the Hebron Haram*, on 5th April 1882; PEFQ 14 (1882), p. 206 **קונדר, 1882**

- D.C. Kurtz and J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London, 1971, p. 285. **קורץ ובורדמן, 1971**
- א' קליין, "מערת שדה המכפלה", בתוך: כנס מחקרי חברון - דברי הכנס הראשון (עריכה: י' אלמכיאס ומ' פרג'ון), קריית ארבע-חברון, תשע"ב, עמ' 95-123. **קליין, תשע"ב**
- ש' קליין, "ספר המסע Itinerarium Burdigalense על ארץ ישראל", בתוך: ציון ו (תרצ"ד) עמ' י"ב; Z.D.P.V. 33, pp. 181. P.P.T.S.1, p.72. **קליין, תרצ"ד**
- L. Crema, *L'architettura Romana*, Torino, 1959. **קרמה, 1959**
- D.W. Roller, *The Building Program of Herod the Great*, Berkley- Los Angeles – London, 1998, pp. 162-164. **רולר, 1998**
- י' רומן: הורדוס - חייו ומותו של מלך יהודה, מטרופוליס ת"א 2013 **רומן, 2013**
- י' רומן: מסעו האחרון של הורדוס, ארץ וטבע, המגזין הגיאוגרפי הישראלי, 143, אדר - ניסן תשע"ג, מרץ 2013 **רומן 2013 ב':**
- י' רונן, "הממצאים מחפירות מרשה וגיור האדומים", בתוך: יהודים ונכרים בארץ-ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד (עריכה: א' אופנהיימר), ירושלים, תשס"ג. **רונן, תשס"ג**
- ויטרביוס, על אודות האדריכלות (תרגום: ר' רייך), תל אביב, 1997. **רייך, 1997**
- ג' שטיבל, "להוציא אורה לעולם - אדריכלות סמלית של מבני פולחן", בתוך: ארץ ישראל כ"ח (תשס"ח), עמ' 219-234. **שטיבל, תשס"ח**
- מ' שטרן, "ניקולאוס איש דמשק כמקור לתולדות ישראל בימי בית הורדוס ובית חשמונאי", בתוך: המקרא ותולדות ישראל - מחקרים במקרא ובספרות ימי בית שני (עריכה: ב' אופנהיימר), תל אביב, תשל"ב, עמ' 375-394. **שטרן, תשל"ב**
- א' שילר, מערת המכפלה, ירושלים, 1976. **שילר, 1976**
- א' שליט, הורדוס המלך, האיש ופעלו, ירושלים, תשל"ח. **שליט, תשל"ח**